

LAURENTIUS TORRENTINUS

(LAURENS LEENARTSZ. VAN DEN BLEECK)

boekdrukker en uitgever van den hertog van Toscane,

1547—1563



In de Gemertse "schrijvers"-buurt is één der straten genoemd naar een zekere Antonius Torrentinus, die in de 16e eeuw naam maakte als taalkundige en die net als Macropedius indertijd les gaf aan de Latijnse School van 's-Hertogenbosch. Sedert het bestaan van de Torrentinusstraat komt de naam Torrentinus in Gemert over als de naam van een bekend personage. Toch is er over hem in de hele Nederlandse literatuur maar bitter weinig te vinden (1).

Veel is er wel bekend, en veel is er óók geschreven over de met zekerheid van Gemert geboortige Laurentius Torrentinus! Naar hém werd géén straat genoemd. De Nederlandse literatuur heeft trouwens ook aan hém weinig aandacht besteed. In Italië is dat echter anders. In 1819 verscheen te Florence over hem en zijn werken een boek van maar liefst 513 bladzijden (2). Tijdens zijn leven en werken aldaar, in het midden van de 16e eeuw, gold hij dan ook als een beroemdheid.

In het midden van het boek: Georgius Macropedius 1487-1558, onlangs uitgegeven in de reeks "Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert", vindt men over twee pagina's afgedrukt een prachtige afbeelding van de stad Den Bosch uit de 16e eeuw. Deze afbeelding komt voor in Ludovico Guicciardini's "Beschrijvinghe der gantscher Nederlanden". De eerste uitgever van deze beroemde Italiaanse geleerde (1521-1589), waarvan men in elke encyclopedie een uitvoerige levensschets vindt, was niemand minder dan "onze" Laurentius Torrentinus.

Giorgio Vasari (1511-1574), Italiaans schrijver, architect en schilder is vooral bekend geworden door zijn werk over Italiaanse kunstenaars: "Le Vite de' piu eccelinti Pittori, Scultori e Architetti".

Dit telkens weer herdrukte, verbeterde en vertaalde boek, geldt als de belangrijkste bron voor de Italiaanse kunstgeschiedenis (3).

De eerste uitgave van "Le Vite etc." in 1550, die kwam uit de drukkerij van "Maestro Lorenzo Torrentino".

Hiernaast vindt men een staaltje van zijn "drukkunst" afgebeeld: de opdracht der "Vite" door Giorgio Vasari aan de Hertog van Toscane.

De afkomst van "Maestro Lorenzo"

Toen in 1819 de kannunik Moreni, het inmiddels bijzonder zeldzaam geworden boek over de werken van Torrentinus samenstelde, was het nog onbekend vanwaar Lorenzo Torrentino geboortig of afkomstig was. Moreni geeft aan dat dit nergens wordt medegedeeld: "volgens sommige schrijvers - zo zegt hij - is hij een duitser, volgens anderen een vlaming".

De Gemertse afkomst van Laurentius Torrentinus is pas bekend sedert 1926 toen G.J.Hoogewerff in "Het Boek", tijdschr. voor het boek- en bibliotheekwezen de tekst van een aantal dokumenten publiceerde die onomstotelijk bewezen dat hij van Gemert afkomstig was. (4)

In het notarieel archief van Florence waren namelijk een tweetal akten van volmacht aangetroffen die voor wat betreft de plaats van herkomst van Laurentius Torrentinus duidelijke taal spraken:

-Egregius Magister Laurentius Torrentinus quondam Leonardi, de villa Ghemert.....-

De voortreffelijke Meester Laurentius Torrentinus, zoon van wijlen Leonardus, was dus afkomstig van de "villa Ghemert".

De beide notariële akten van respectievelijk 15 april 1561 en van 18 april 1562 leren ons bovendien dat Laurens daar met meerdere Brabanders tussen de Florentijnen verkeerde; hij had namelijk "volmacht" van twee erfgenamen van wijlen Wolfgang van Grave uit het diocees Luik. (5)

ALLO ILLVSTRISS.
ET ECCELLENTISS. SI-

GNORE IL SIGNOR COSIMO.

de Medici Duca di Fiorenza

Signore mio offer-
uandissimo.



O I che la Eccellenza vostra
seguendo in ciò l'orme de gli Il-
lustrissimi suoi progenitor; et
dala naturale magnanimità
sua incitata et spinta nō cessa
di fauorire & d'escalare ogni
sorte di uirtù, douunque ella
si truoui; & ha spezialmente
protezzione de l'arti del disegno,
inclinazione a gli artefici
d'esse; cognizione & diletto delle belle,
& rare opere loro, penso che non
le sarà senon grata questa fatica
presa da me di scriuer le uice,
i lauori, le maniere, & le condizio-
ni di tutti quelli, che essendo già
spence, l'hanno primieramente
risuscitate, di poi di tempo in
tempo accresciute, ornate, &
condotte finalmente a quel grado
di bellezza, & di maestà doue
ella si truouano a giorni d'oggi.
Et percioche questi tali sono stati
quasi tutti Toscani, & la piu parte
suoi Fiorentini, E molti d'essi da
gli Illustrissimi antichi suoi
con ogni sorte di premij & di onori
incitati & aiutati a mettere in
opera; si puo dire che nel suo
stato anzi nella sua felicissima
casa siano rinate: & per beneficio de' suoi

A. ii

Nederlanders in Italië

De Nederlanders hadden in de 16e eeuw een zekere faam in Italië. In dit verband kan genoemd worden Adriaan Florisz Boeyens uit Utrecht die in 1522 tot paus werd gekozen. Dat die verkiezing iets bijzonders was bewijst het feit dat het tot 1978 duurde voordat opnieuw een niet-Italiaan paus werd.

De betrekkingen van "de Nederlanden" met Italië waren in de 15e en 16e eeuw heel wat belangrijker dan wij, die in een eeuw van snel verkeer leven, zouden vermoeden.

Voorals Brabanders en Vlamingen trokken in deze eeuwen naar Rome, Florence of Venetië. Onder hen waren bedevaarders, avonturiers maar vooral ook ambachtsslieden. Ook vanuit een betrekkelijk kleine plaats als Gemert werd meerdere malen de reis naar het verre Italië aangevangen. (6)

Het verblijf in verre landen was voor een aantal zelfs geen reden om niet eventjes terug naar "de heimat" te keren. Dit gebeurde met name nog al eens om een erfenis op te strijken.

De omvang der activiteiten van vooral nederlandse maar ook duitse ambachtsslieden leidde er toe dat in de grote Italiaanse steden zogenaamde "broederschappen" ontstonden naar het voorbeeld van de ambachtsgilden. In deze gilden verenigden zich de vaklieden van Nederlandse (en of Duitse) herkomst. (7)

Wanneer men er de literatuur van "buitenlanders in Italië" op naslaat, dan kan men lezen dat te Florence, waar de van Gemert geboortige Laurentius Torrentinus werkte, de Vlaamse en Duitse textielarbeiders aldaar bekend stonden om hun technische vaardigheid en hun werklust.

Het waren echter niet alleen de textielarbeiders (gastarbeiders!) maar zeker ook de boekdrukkers uit "de lage landen" die bekend stonden om hun vakmanschap. Zo zien we reeds voor 1500 in Venetië de drukker Johan van Luttich; verder waren er 3 geboren Haarlemmers aan het werk t.w. Nicolaas Pieters te Padua (1476), Hendrik van Haarlem te Bologna (1482) en Gerardus van Haarlem te Florence (1483). (8)

De vestiging van Torrentinus in Florence (1547)

Moreni schrijft in het hiervoor vermelde boek dat de boekdrukkunst te Florence na de eerste decennien van de zestien-

de eeuw in verval was geraakt en dat Cosimo de Eerste, Hertog van Toscane, om in die toestand verbetering te brengen, een vreemde en ervaren drukker aanzocht zich in zijn hoofdstad te komen vestigen.

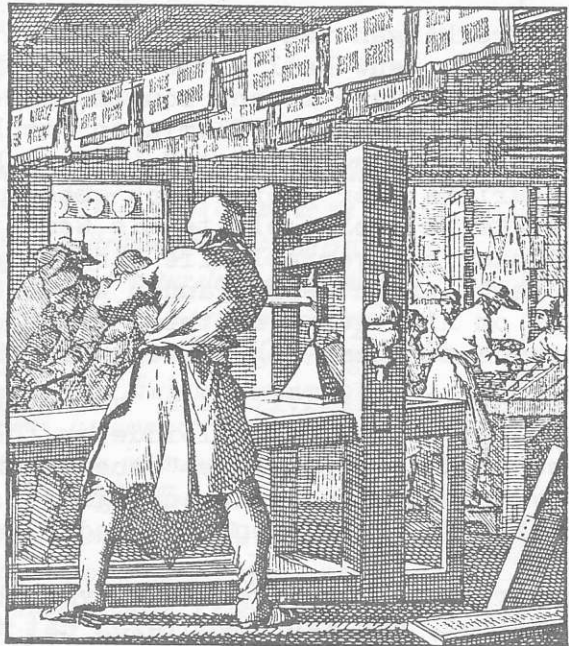
Die drukker was: de vermaarde Laurentius Torrentinus tot dan toe werkzaam in de universiteitsstad Bologna.

Op 5 april 1547 sloot Laurentius Torrentinus een overeenkomst waarmede hij zich verbond te Florence als drukker en uitgever voor de Hertog van Toscane te zullen optreden. (9) Hij verplichtte zich

daarbij met twee persen te zullen arbeiden; hij ontving monopolie voor twaalf jaar, vrijdom van belastingen benevens verdere voorrechten en een jaarlijkse toelage van 100 gouden daalders.

Aan de komst van Torrentinus werd bijzondere betekenis gehecht zoals men kan opmaken uit een tweetal brieven van een hoogleraar in de oude talen (Petrus Victorius), tijdgenoot van Torrentinus, die in september van het jaar 1547, dus kort na de vestiging van de drukkerij, aan groothertog Cosimo schrijft en voorzegt hoe groot heil en voordeel het gevolg zullen zijn van de stichting eener zo voortreffelijke drukkerij.

De Boeckdrucker. - Schept uw Geluck, Uit pers en druck.



Lelio Torelli, eerste secretaris van Zijne Hoogheid de hertog, was belast om met "maestro Lorenzo" te accorderen. Vijf dagen vóór het passeren van de overeenkomst met Laurentius schrijft deze secretaris, opgetogen en enthousiast helemaal naar Spanje, aan het adres van Antonio Agostino, bisschop van Tarragona, dat "de drukker" al bezig is naar Florence te verhuizen.

Het nieuws ging in de geleerde wereld rond als een lopend vuurtje!!

Torrentinus verkreeg in Florence de meest uitgebreide voorrechten die wellicht ooit aan een drukker zijn verleend. Van meet af aan had hij een roep, die hij behield. De boeken door hem uitgegeven golden als degene die toenmaals het fraaist werden gedrukt en naar het uiterlijk het best verzorgd.

Van de 260 boeken, grote en kleinere, die de "hofdrukkerij" tussen 1547 en 1563, dus in 16 jaren heeft doen verschijnen, zagen er 140 in de eerste vijf jaren het licht. Het jaar 1551 was met niet minder dan 41 publikaties een recordjaar voor de drukkerij. Gewaagd wordt zelfs van een record voor het gehele Europese uitgeversbedrijf.

Niet alleen in Bologna en vervolgens in Florence, maar ook in Pescia en Mondovi is Torrentinus werkzaam geweest. In 1554 stichtte hij een filiaal van zijn drukkerij te Pescia en in Mondovi werkte hij op verzoek van de Hertog van Savoye. In 1560 stichtte Hertog Emmanuel Filibert te Mondovi een universiteit en aan de Hertog van Toscane verzocht hij of diens hofdrukker, Laurentius Torrentinus, enige tijd te Mondovi zou mogen verblijven om aldaar enkele uitgaven te verzorgen. De Hertog van Toscane gaf daartoe toestemming en in het jaar 1562 heeft Torrentinus in ieder geval in de nog jonge universiteitsstad Mondovi de voorbereidingen getroffen voor het aldaar ter perse leggen van een aantal verlangde boekwerken. (10) Het daar aangevangen werk zou hij echter niet afmaken. Begin februari 1563 overleed Laurentius vrij plotseling. Op 12 februari 1563 werd hij te Florence begraven. (11) Zijn drie zoons hebben het bedrijf van hun vader voortgezet tot 1570. Tot 1566 deden zij in Mondovi enkele boeken verschijnen. (12)

Leonardus Torrentinus, de oudste zoon van Laurentius, wordt bij de dood van zijn vader, ofschoon hij pas 16 jaar is, al meteen genoemd als "typographus ducalis" (drukker van de hertog). In 1566, nog geen 4 jaren na de dood van zijn vader overleed hij.

De drukken van de kinderen van Laurentius (t.w. Leonardus, Romulus en Bonaventura Torrentinus), die zich sinds de dood van hun vader geassocieerd hadden met de drukker Pettinari, waren van meet af aan niet zo goed en zo fraai als die bij het leven van Laurentius verschenen.

Onderzoek levensgeschiedenis Laurentius Torrentinus

Enkel en alleen op basis van de genoemde publikatie van G. Hoogewerff (1926) zou behalve het hiervoor reeds vermelde, nog uitvoerig kunnen worden ingegaan op de relatie tussen de hertog van Toscane (Cosimo de Medici) en Laurentius, en zeker ook over de Brabanders met wie hij in Italië samenwerkte én over de drukken die hij er verzorgde.

Waar Laurentius Torrentinus het vak van boekdrukker geleerd heeft is tot nu toe nog een onbeantwoord gebleven vraag. Op deze vraag en op de werkzaamheid van Torrentinus in Florence, komen we terug in een volgend Gemerts Heem. (13)

Een andere vraag die tot nu toe onbeantwoord bleef: Uit wat voor "milieu" stamde de befaamde hofdrukker van Toscane? die kan voor een groot deel inmiddels wel beantwoord worden dankzij een groot aantal bijzonderheden met betrekking tot Laurentius en zijn Gemertse familie, die uit de schepenprotokollen van Gemert kunnen worden opgelepeld.(14)

De familie van Laurentius Torrentinus in Gemert

Uit de dokumenten van het Rijksarchief te Florence blijkt dat de vader van Laurentius, Leonard of Leendert heette. De drukker noemde bovendien zijn oudste zoon naar hem. De naam Laurens Lenertsz. komt in de periode van 1530 tot 1562 een aantal malen voor in de Gemertse schepenprotokollen, en telkens blijkt daarbij dat deze figuur óf op het punt staat weg te gaan, óf ver van huis is. Hebben we hier te doen met

Laurentius Torrentinus ?

De in de schepenakten gebezigde achternaam "van den Bleek", geeft op deze vraag een bevestigend antwoord.

In die tijd was het gebruikelijk dat iemand die "van Beek" of "van de Beek" heette zijn naam latiniseerde tot Torrentinus of Torrentius (torrens betekent: stroom, bruisend). Met betrekking tot de Gemertse Torrentinussen blijkt zowel uit de literatuur als uit de archiefstukken dat zij zich "van Beek" of "van den Bleek" noemden. (15)

Op 30 april 1542 wordt voor de Gemertse schepenbank een akte verleden, waarbij Laurens, wettige zoon van wijlen Lenart van den Bleek, aan Goyart zijn jongste broer, alle rechten overgeeft, die hij heeft of nog zal verkrijgen uit een huis, hoef en erf gelegen "aan den Mortel". Deze transactie vond plaats voor een bepaalde som gelds "welcke Goyart aan Laurens voortijds gedaan hadde en daartoe nog doen zal". Als extra voorwaarde had Laurens vast laten leggen dat zijn moeder Luitje, het gedeelte dat hij had geërfd uit de nalatenschap van Lenart zijn vader, dat zij dat tot haar dood toe zou mogen bezigen en dat daarna pas Goyart zijn broer alle rechten zou krijgen. (16)

De vader van Laurentius Torrentinus moet al overleden zijn vóór of in 1535. Luitje, zijn moeder is naar alle waarschijnlijkheid overleden tussen 1542 en 1551.

Op 2 januari 1551 wordt voor de schepenen van Gemert een akte van erfscheiding opgemaakt, waarbij de kinderen van wijlen Lenart van den Bleek, verwekt bij Luitje Michiels zijn wettige huisvrouw, de hun nagelaten onroerende goederen van de overleden ouders verdelen. (17)

Voor deze "scheidinge ende deilinge" komt uiteraard de hele familie bijeen. Goyart de jonge treedt daarbij op als gemachtigde van zijn afwezige broer Laurens. Behalve de reeds meer-malen genoemde Goyart de jonge, moet Laurens nog een broer gehad hebben en wel Goyart de oude, die in 1551 reeds overleden blijkt te zijn. Behalve twee broers had Laurens verder nog twee zusters, te weten Aleida (Aalke) en Mechtelt. Aalke van den Bleek was getrouwd met Gelis Hendriks van Strijbos (Laurentius Torrentinus was dus de oud-oom van Alb.

Strijbos, pastoor van Gemert en tevens eerste rector van de Latijnse School alhier (zie: Genealogie Strijbos in Gemerts Heem, 1978, nr. 3).

Mechtelt, de andere zuster van Laurentius, was getrouwd met zekere Jan Dirkszoon van Zeeland.

De familie "van den Bleek" was een in Gemert zeer hoog in aanzien staande familie. (18) Goyart Lenartsz. van den Bleek die tot in 1561 blijft optreden als "gemachtigde" van zijn broer Laurentius was omstreeks 1567 president-schepen van Gemert, terwijl hij reeds sedert 1543 in de schepenbank zitting had. Als president-schepen was hij de opvolger van Willem van Zeeland, de broer van zijn zwager.

Over het aanzien van de aangetrouwde familie Strijbos is de laatste jaren in Gemerts Heem zoveel gepubliceerd dat dat binnen het kader van dit artikel geen nadere toelichting behoeft en wat het aanzien van de aangetrouwde familie van Zeeland betreft kan voorlopig volstaan worden met te verwijzen naar de gepubliceerde genealogie van deze familie, waarin een apart hoofdstuk gewijd werd aan de Gemertse tak van de familie.

Na 1570 komt de familienaam "van den Bleek" in de Gemertse schepenprotokollen niet meer voor. Mogelijk is de familie in Gemert uitgestorven of vertrokken. Mogelijk ook is de betreffende familienaam in onbruik geraakt omdat de band met de goederen "aan den Bleek in den Mortel" in de loop van de zestiende eeuw werd verbroken.

DE HOEVE VOGELSANG

Het geboortehuis van Laurentius Torrentinus

Uit alle met betrekking tot de familie van den Bleek verzamelde gegevens, is het niet alleen mogelijk een aardig stamboompje op te zetten, maar kan bovendien met vrij grote zekerheid het geboortehuis van Laurentius Torrentinus worden aangewezen.

Een oorkonde gedateerd 4 september 1560 verschaft hierover inlichtingen. (19)

Deze oorkonde bevat getuigenissen en verklaringen aangaande het onderhoud van de rosmolen bij de hoeve Vogelsanck, welke

hoeve door de Duitse Orde werd verpacht.

De hoeve Vogelsang, waarvan in het Rijksarchief te Den Bosch nog achttiende eeuwse plattegronden te vinden zijn (20), was gelegen pal aan de Rips op de plaats waar nu het zwembad is gebouwd en waar tot vóór 5 jaren de St.Jozefparochie in de boerderijkerk een onderkomen vond.

Eén van de getuigen uit de oorkonde van 1560, een zekere Peter Queens oud omtrent 80 jaar, verklaarde: "ende dat hij eermaals gewoont hevet bij Lenerden van den Bleek, pachter ende laat vander hoeven genoempt den Vogelsanck, nu omtrent geleden sijnde vieftich jaren.."

Een andere getuige Henrik Jan Coenen 70 jaar, verklaarde hetzelfde te weten.

Als getuige in de akte treedt verder op Goort Lenerts, 58 jaar en schepen van Gemert. Deze Goort Lenerts die dus geboren moet zijn in of rond het jaar 1502, is niemand minder dan de broer van Laurens Lenarts (Torrentinus).

In de eerder vermelde schepenakte van 1542 wordt deze Goort (of Goyart) genoemd als de jongste broer van Laurentius, waaruit men af zou kunnen leiden dat Laurentius Torrentinus geboren moet zijn vóór 1502.

De getuigenissen van 1560 wettigen het dan te veronderstellen dat Laurentius op "de Vogelsang" werd geboren.

Samenvatting

Omstreeks 1500 werd in Gemert geboren Laurens van den Bleek als wettige zoon van Lenart Goertsz. van den Bleek en Luitgard zijn huisvrouw. Tot omstreeks 1510 bewoonde Lenart v.d. Bleek, als pachter de Duits Ordens hoeve "de Vogelsang" aan de Lodderdijk, alwaar Laurens vermoedelijk werd geboren. Als boekdrukker en uitgever van de hertog van Toscane zou hij onder de naam Laurentius Torrentinus bekendheid verwerven. Waar hij dit vak leerde is tot nu toe onbekend. In 1542 verblijft hij nog (opnieuw) in Gemert. In 1547 wordt hij aangesteld als boekdrukker van Cosimo de Medici in Florence. In januari of februari 1563 overlijdt hij daar.

Ad Otten



NOTEN:

- (1) Over zijn Gemertse afkomst is in feite nog helemaal niets geschreven, behalve dan dat Foppens in 1739 in zijn "Bibliotheca Belgica" schrijft dat Antonius Torrentinus (gestorven in 1596) evenals Macropedius van Gemert geboortig was.
- (2) Domenico Moreni, "Annali della tipografia fiorentina di Lorenzo Torrentino, impresore ducale", uitg. Francesco Daddi, Firenze 1819.
- (3) Aldus de Winkler Prins Encycl. onder Vasari (1953)
- (4) G.J.Hoogewerff, Laurentius Torrentinus, Het Boek - tijdschrift voor boek en bibliotheekwezen, 15e jaargang, 1926, blz.273-288 en 369-381.
- (5) De tekst van één van deze volmachten luidt:
Egregius magister Laurentinus Torrentinus quondam Leonardi de villa Ghemert, ducatus Brabantie, ducalis typographus Florentie residens, ut procurator et nomine magistri Justi sive Judoci heredis quondam magnifici Wolfgangi Franchi et magnifici et eximii utriusque juris licentiati Domini Pauli Rasonis, coheredis prefati quondam Wolfgangi de oppido Gravie diocesis Leodiensis..... substituit et loco sui posuit et subrogavit magnificium dominum Antonium Fariusium quondam Gabrielis filium, Regiensem.
gedateerd: 1562, 18 april - Rijksarchief Florence; Not.archief Vol.G 302, folio 328. afgedrukt in "Het Boek" 15e jg. 1926 blz.378.
- (6) Omstreeks 1500 vertrok zekere Loy Loyen Smollers uit Gemert; hij ging op bedevaart naar Rome - Rijksarchief Den Bosch; Gemert R99 f.84v.
- (7) Mario Battistini, La confrérie de Sainte-Barbe des Flamands à Florence, Brussel 1931.
Drs. J.E.Leunis, Limburgse ambachtslieden der 15e en 16e eeuw, Het oude land van Loon, 1955, blz.41 e.v.
- (8) Aldus de Winkler Prins Encycl. (1949) onder "boek".
- (9) De hiervoor reeds vermelde publikatie van G.J.Hoogewerff geeft niet alleen een vrij uitvoerige biografische schets van Laurentius Torrentinus maar publiceert bovendien de volledige latijnse tekst van het contract dat op 5 april 1547 werd opgemaakt.
- (10) De tekst van een brief, gedateerd 18 augustus 1562, waarin de hertog van Toscane de hertog van Savoye in toestemmende zin antwoordt op zijn verzoek, werd afgedrukt bij Moreni p.LXVII.
- (11) Op deze datum werd hij ingeschreven in het "Registri dei defunti" aldus G.J.Hoogewerff in zijn publikatie van 1926; de bronnen werden hem aangereikt door Mario Battistini, die 5 jaar later in zijn boek: La Confrérie de St.Barbe des Flamands à Florence (Bruxelles 1931) op pag. 56 schrijft: Le célèbre typographe mourut à Florence le 12 janvier 1563.
- (12) Over de activiteiten van de Torrentini's in Mondovi:
Moreni, Della Tipografia dei Torrentini in Mondovi. Memorie del Chiar. mo signor barone Giuseppe Vernazza di Freney, Bibliotecario imperiale di Torino.....Firenze 1813.
(aldus een voetnoot in de publikatie van G.J.Hoogewerff: met gegraveerd portret van Torrentinus door Francesco Inghirami !)
Gioacchino Grassi, Dissertazione sulla tipografia di Mondovi, Mondovi, 1804.
- (13) Het lijkt zinvol na te zien of de naam van Laurens Lenarts (v.d.Bleek) voorkomt in de archieven van steden als Den Bosch, Keulen, Antwerpen, Leuven e.a.

- (14) Schepenprotokollen van Gemert (1473-1600), bewaard in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch, zijn door een werkgroep van de Heemkundekring uit Gemert toegankelijk gemaakt op persoonsnamen en toponiemen.
- (15) Prof. Dr.M.A.Nauwelaerts, Latijnse School en Onderwijs te 's-Bosch tot 1629, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederl., Deel XXX, blz.155.

Van dezelfde schrijver: Attestatie van Jan van Lantfort (1595) afgedrukt in "Attestatien betreffende de vrijstelling van accijnzen voor de kanunniken, dienaren van het kapittel, schoolrectoren, docenten en zangers te 's-Hertogenbosch in 1595", Bossche Bijdragen 21e jaargang, 1952, blz.105. hierin wordt vermeld de ene keer Antonium de Bleeck Torrentinum en een andere keer Antonius van den Bleeck, in beide gevallen wordt hier bedoeld iemand die eerder, d.w.z. vóór 1595, rector van de latijnse school te s-Hertogenbosch was.

- (16) Rijksarchief Den Bosch- Schepenprotokollen Gemert R105 dd.30.4.1542
- (17) idem - id. Gemert R105 dd. 2.1.1551
- (18) idem - Gemert R105 dd.1.1.1543; 2.1.1551; 31.12.1545
 Gemert R109 folio 2 (Anno 1567)
 Gemert R104 dd.23.1.1539
 Gemert R107 folio 74-75 (1.2.1561)

B.W.van Schijndel, Genealogie van Zeeland, Brussel 1965, blz.115-133.

- (19) Gemeentearchief Gemert - charters ; afgedrukt in "Oorkondenboek van Gemert" uitgave van Heemkundekring De Kommanderij Gemert, oorkonde dd. 4 september 1560, transcriptie W.Vos en A.Otten.
- (20) Rijksarchief Den Bosch - Kommanderije Archief Gemert.

